

Štěpánek, Václav

Memorandum SANU

In: Štěpánek, Václav. *Jugoslávie - Srbsko - Kosovo : kosovská otázka ve 20. století*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2011, pp. 344-350

ISBN 9788021054769

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/124182>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Memorandum SANU

Do doby vzestupu Slobodana Miloševiće spadá aféra, již způsobil nejčetnější jugoslávský list *Večernje novosti*, jenž 24. září 1986 publikoval nedokončený a neautorizovaný text pracovní skupiny SANU, který se stal známým jako tzv. *Memorandum SANU*.¹⁰²⁹ Text ve své první části, nazvané „*Krise jugoslávského hospodářství a společnosti*“, hledá východiska z aktuální obecné krize jugoslávské společnosti, druhá část – „*Postavení Srbska a situace srbského národa*“ – se již výhradně zabývá otázkami národnostními a končí jako prohlášení srbského národního programu.

Rozhodnutí o vypracování *Memoranda* bylo učiněno na jednání valného zasedání SANU 23. května 1985. Prezidium SANU pak v červnu 1985 jmenovalo *Výbor pro přípravu memoranda o aktuálních společenských otázkách*, jenž zahájil svoji činnost koncem toho roku. Výbor zapojil do práce 23 akademiků a členů korespondentů SANU s tím, že materiál měl být v celosti představen na oslavách 100. výročí založení SANU (1. listopadu 1986). Práce však byla přerušena měsíc před samotnými oslavami, poté, co byla jeho hotová pracovní verze publikována.¹⁰³⁰ Byť pod *Memorandem* nebyl nikdo podepsán, lze text publikovaný v novinách označit jako autentický, protože se od něj SANU nikdy nedistancovala (jednotliví její představitelé pouze zdůrazňovali, že jde o pracovní, nehotovou verzi), ba co víc, v pozdějších vystoupeních některých akademiků byly teze, rozpracovávané v *Memorandu*, opakovány a často ještě radikalizovány, SANU se na jednotlivé body *Memoranda* také mnohokrát odvolávala a nakonec i poukazovala na to, že to byla právě ona, která jako první srbský národní program v celosti definovala.¹⁰³¹

1029 Text byl ve svém plném znění poprvé publikován v časopise SK Charvátska Naše teme (1989, s. 128–165) v Záhřebu. Teprve po téměř deseti letech, v roce 1995, jej spolu s komentáři jeho hlavních autorů – ekonoma Kosty Mihailoviće a historika Vasilije Krestiče – publikovala i SANU. Viz KRESTIĆ, V. - MIHAILOVIĆ, K.: *Memorandum SANU. Odgovori na kritike*. Beograd 1995. Též v anglické verzi jako *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts Answers to Criticisms*. Belgrade 1995. Přístupné na <http://www.rastko.rs/istorija/iii/memorandum.pdf>. Text Memoranda také na http://sh.wikipedia.org/wiki/Memorandum_SANU.

1030 MILOSAVLJEVIĆ, Olivera: *Zloupotreba autoriteta nauke*. In: Popov, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata*. Beograd 1996, s. 307.

1031 „... *memorandum bylo pochopeno jako svého druhu národní program pro směřování srbského národa do budoucna*.“ Prohlášení Výkonného výboru Prezidia SANU. *Politika*, 23. března 1991. Citováno podle MILOSAVLJEVIĆ, Olivera: *Zloupotreba autoriteta nauke*, s. 308.

Manifest srbského nacionalismu

Autoři *Memoranda* se snažili dát ve svém textu do souladu dva protichůdné motivy – objasnit chyby a nefunkčnost celého politického systému, který jako takový ohrožoval stejnou měrou všechny národy bývalé Jugoslávie, resp. všechny její občany, a zároveň dokázat zhoubnost tohoto systému pouze pro srbský národ a Srbsko. Nazírání celkové sociální a ekonomické krize prizmatem výlučně srbské optiky ovšem neumožnilo reflektovat účinky krize na ostatní jugoslávské národy, takže nefunkčnost a neúčinnost politického systému, která byla v první části textu poměrně zevrubně identifikována jako základní příčina krize (a proti této analýze v podstatě nenamítali nic ani ortodoxní jugoslávští komunisté¹⁰³²), byla v druhé části zaměněna rozkrýváním údajné národnostní, ekonomické, politické a kulturní diskriminace srbského národa a Srbska jako celku. Jako nejdůležitější politickou otázku, již je třeba řešit, aby se předešlo „zhoubným následkům“ pro Jugoslávii a zabránilo jejímu možnému rozpadu, tak *Memorandum* neoznačuje problémy sociální a ekonomické, leč národnostní – konkrétně diskriminaci (politickou i ekonomickou) Srbska a srbského národa – jeho ohrožení na Kosovu, v Charvátsku a dezintegraci ve Vojvodině.¹⁰³³

Jako alternativa stávajícímu politickému systému se v první části *Memoranda* zdůrazňuje „demokratický integrativní federalismus, v němž je princip autonomie jednotlivých částí (republik – pozn. V. Š.) v rovnováze s principem integrace částí v rámci jednotného celku..., ve kterém dochází k rozhodovacím procesům na základě svobodného, racionálního a veřejného dialogu a nikoli zákulisní, přísně tajnou kombinatorikou samozvaných a na nikom nezávislých ochránců zvláštních národních zájmů“. Tuto historickou alternativu ovšem zcela popírá celá druhá část *Memoranda* a jeho závěr, který končí požadavkem, aby „srbský národ získal moderní společenský a národní program, jenž by byl schopen nadchnout generace současné i budoucí“.

Na mnoha místech *Memoranda* dokazují jeho autoři nutnost demokratizace společnosti jakožto podmínky pro nalezení východiska z krize, ovšem pro Kosovo požadují „politické vypořádání“ za pomoci „revolučního boje“. Události na Kosovu *Memorandum* oceňuje jako „totální válku“ vůči srbskému národu, „neofašistickou agresi“, jež je navíc záměrně rozdmýchávána i „drastickými tresty pro mladé politické delikventy (autoři měli na mysli tresty pro účastníky demonstrací 1981 – pozn. V. Š.), které jen

1032 Ivan STAMBOLIĆ v projevu na Bělehradské univerzitě zdůraznil, že „nikdo nemůže protestovat proti celé řadě údajů a kritickému hodnocení situace ve společnosti“, které *Memorandum* obsahovalo, problém byl podle něho v tom, že „ta sama o sobě nesporná argumentace byla využita jako munice k vyvolávání nenávisti a pomstychtivosti srbského národa vůči jiným“. Viz *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 128.

1033 Tamtéž, s. 309.

prohlubují a vyvolávají mezietnickou nenávisť“.¹⁰³⁴ V duchu výše zmiňovaného pocitu ponížení, pramenícího z toho, že Albánci nebyli považováni za rovnocenného soupeře, *Memorandum* označuje „genocidu“ srbského obyvatelstva Kosova za nejtěžší porážku ze všech osvobozeneckých válek, co Srbsko vedlo od protitureckého povstání v roce 1804 do druhé světové války!

Na paškál si *Memorandum* bere také zamlčování a ututlávání zločinů na Kosovu, vytváření lživého obrazu o situaci v autonomii i zmiňovanou již snahu o proporcionalitu v dobrém i zlém, jež „*pro násilí páchané na Srbech hledá politické alibi v údajné oboustranné nenávisti a revanšismu*“. „*Osud Kosova je*“, zakončuje *Memorandum* svůj kosovský díl, „*životní otázkou celého srbského národa. Nebude-li ... zajištěna skutečná bezpečnost a rovnoprávnost všech národů, které na Kosovu a v Metochii žijí, nebudou-li vytvořeny objektivní a trvalé podmínky pro návrat vystěhovalců, stane se tato část Jugoslávie také otázkou evropskou, s nejtěžšími a nepředvídatelnými důsledky...*“ V tom se *Memorandum* skutečně nemýlilo.

Memorandum definuje SFRJ přesně v duchu resentmentního pojetí srbských dějin jako stát, v němž je přítomna „tradiční“ dlouholetá diskriminační politika vůči Srbsku (a to i ze strany SKJ!), která zapříčinila „*nerovnoprávné postavení Srbska ve všech oblastech včetně hospodářské*“. V Jugoslávii vznikla trvalá „*antisrbská koalice*“, již charakterizuje „*srbofobie a šovinismus*“ a jejímž hlavním motivem je revanšismus. Navíc se tato revanšistická politika nezastavila na srbofobii, nýbrž stále „*sílila, aby se nakonec projevila i genocidou (na Kosovu - pozn. V. Š.)*“.

Jako nositele antisrbské koalice identifikuje *Memorandum* především Slovinsko a Charvátsko, ale jsou do ní zapojeny i ostatní republiky a autonomní oblasti (včetně Vojvodiny), neboť pouze „*Srbsko přineslo skutečné oběti pro rozvoj tří nerozvinutých republik a autonomní oblasti Kosovo*“, zatímco tři rozvinuté oblasti (Slovinsko, Charvátsko a Vojvodina - pozn. V. Š.), jimž Srbsko ulehčilo tíhu pomoci nerozvinutým oblastem, si pouze vylepšily své ekonomické postavení. Přitom obě skupiny zemí - rozvinuté i nerozvinuté (Bosna a Hercegovina, Černá Hora, Makedonie a Kosovo - pozn. V. Š.) se kvůli oboustranným zájmům sdružily do koalice, jejímž cílem je zachování statu quo, v němž uspokojují vlastní potřeby na účet Srbska.

Slovinsko a Charvátsko označuje *Memorandum* za vůdce protisrbské koalice, jejich postavení pak charakterizuje jako „*politickou a eko-*

¹⁰³⁴ V této souvislosti je nutno zdůraznit, že jak Ćosićův Výbor na ochranu svobody myšlení a projevu, tak např. Svaz srbských spisovatelů i další srbské nezávislé kulturní instituce se, i přes své vyhraněné postoje ke Kosovu, až do roku 1989 zasazovali za svobodu uvězněných albánských disidentů a politických vězňů včetně Adema Demaqiho. Např. 27. března 1988 srbští spisovatelé vyslali ze zasedání valné hromady Svazu srbských spisovatelů *Apel jugoslávské veřejnosti*, v němž, mj., požadovali osvobození všech těch, kdo byli odsouzeni kvůli „deliktu myšlení“, a zejména těch z Kosova, jichž je „*v Jugoslávii nejvíce a mezi nimiž je mnoho mladých a nezletilých*“. Viz GOJKOVIĆ, D.: *Trauma bez katarze*, s. 378.

nomickou dominanci“, přičemž pomocí politické dominance naplňují tyto republiky své národní programy a ekonomické aspirace, v hospodářském systému pak vnucují řešení odpovídající jejich ekonomickým zájmům. Tato protisrbská koalice navíc byla podle *Memoranda* vytvořena za zvláštní pomoci Tita a Kardelje.¹⁰³⁵

Vedle podřízeného postavení Srbů *Memorandum* obzvláště zdůrazňuje i těžké postavení srbského národa, jež se odráží v „*genocidním teroru*“ a „*neofašistické agresi na Kosovu*“, „*diskriminaci a rafinované a účinné asimilační politice národnostní nerovnoprávnosti*“ v Charvátsku atd. Text dále vytýká, že Srbové žijící v jiných republikách nemají právo „*používat svůj jazyk a písmo*“, ani se politicky organizovat.

Zvláštní pozornost věnuje *Memorandum* tomu, že srbský národ bývá stále označován jako „*utlačovatelský*“, že je zpochybňována a upozadována srbská historie, popř. že je v některých učebních osnovách redukována a vystavena šovinistickým interpretacím, že postupně mizí cyrilské písmo, že je srbský národ „*vystaven ideologické indoktrinaci, znevažování a odmítání vlastní historie*“, že je mu vnucen komplex viny, a je tak politicky a intelektuálně odzbrojen. V tomto smyslu jsou sestaveny i závěry *Memoranda*, které v celojugoslávském měřítku požadují mj. „*porazit agresi na Kosovu*“, sejmout cejch historické viny srbského národa za (neexistující) privilegované postavení mezi dvěma světovými válkami, skoncovat s praxí popírání osvobozené historie srbského národa a jeho přínosu pro vznik Jugoslávie, v srbském měřítku pak doporučují vytvořit zmíněný již národní program, z něhož by čerpaly sílu a nadšení generace současné i budoucí. *Memorandum* také jasně hovořilo o tom, proč je dobré vypracovat tento program co nejdříve: pokud totiž dojde k pokusům o alternativní definování jugoslávského státu, musí mít Srbsko jasně stanoveny své ekonomické a národní zájmy, „*aby nebylo událostmi překvapeno*“.¹⁰³⁶

Kritika Memoranda

Zveřejnění neautorizovaného textu *Memoranda*¹⁰³⁷ vyvolalo v jugoslávské veřejnosti pobouření. V jugoslávském tisku probíhala mediální

¹⁰³⁵ V *Memorandu* se tak poprvé objevují, byť ve velmi mírné podobě, motivy, které se později stanou jedním z důležitých argumentů srbského nacionalismu, a totiž, že Charvát Tito svou politikou záměrně poškozoval srbský národ.

¹⁰³⁶ *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrt)*. Jesen 1986. http://www.pescanik.net/images/stori/es/pdf/memo/memorandum_sanu.pdf; MILOSAVLJEVIĆ, O.: *Zloupotreba autoriteta nauke*, s. 306–313.

¹⁰³⁷ Indiskrece, díky níž se *Memorandum* dostalo do redakce novin *Večernje novosti*, nebyla dlouho zřejmá. Vedením SANU byl obviňován jeden z akademiků – totiž Jovan Djordjević, který se na samotné přípravě textu nepodílel, byl mu však poskytnut ke konzultaci. Teprve v roce 2002 vyšlo najevo, že text z bytu Djordjeviće odnesl a publikoval akademikův zeť Aleksandar Djukanović, který byl jedním z významných politických komentátorů zmíněného deníku. Učinil tak, podle vlastních slov, v obavách o další osud Jugoslávie, neboť „*Memorandum otevíralo cestu dalšímu z nacio-*

kampaň, odsuzující *Memorandum* jako nacionalistický text, jehož cílem je rozbití Jugoslávie. Charvátský člen jugoslávského prezidia a bývalý šéf charvátských komunistů Josip Vrhovec dokonce přímo obvinil srbské vedení, že tento „nejradikálnější nacionalismus“ vyvolalo svou snahou o ústavní změny.¹⁰³⁸ Velice ostře proti *Memorandu* vystoupil i Ivan Stambolić, jemuž byly nacionalistické názory *Memoranda* naprosto cizí a jenž se ovšem zároveň také ohrazoval proti obvinění, že si srbské vedení *Memorandum* přímo objednalo: rok před jeho zveřejněním totiž Stambolić podpořil myšlenku vedení SANU vytvořit několik odbornických týmů, které by se zabývaly aktuálními společenskými problémy a nastiňovaly návrhy na jejich překonávání. Netušil však, k čemu tyto komise nakonec budou využity.¹⁰³⁹ Stambolićovo vedení proto činilo na SANU a její prezidium nátlak, aby se od obsahu *Memoranda* distancovalo, vyhrožovalo i tím, že by zakázalo plánované oslavy stého výročí založení akademie. Prezidium akademie se ale těmto nátlakům šikovně vyhýbalo a nikdy se explicitně od *Memoranda* nezřeklo. Srbské politické vedení se také snažilo přimět prezidium akademie k demisi, o této variantě se však v rámci akademie ani neuvažovalo,¹⁰⁴⁰ což mj. svědčilo i o tom, že režim v té době již nedokázal účinně kontrolovat kulturní a vědecké instituce, které se tak staly centry opozičního hnutí.

Ve svém projevu na Bělehradské univerzitě 30. října 1986 označil Stambolić *Memorandum* za šovinistickou iniciativu („*Memorandum nevidí Srbsko v Jugoslávii a Jugoslávii nevidí kvůli šovinisticky zamýšlenému Srbsku*“), jejímž cílem je vyvolat konflikt, otrávit vztahy mezi jugoslávskými národy a rozbit Jugoslávii.¹⁰⁴¹ Stambolić již tehdy jasně viděl, kam *Memorandum* směřuje a nazval jej In memoriam Jugoslávii. Předseda srbských komunistů ovšem zůstal překvapivě potichu. Nevystoupil proti *Memorandu* ani na přímou Stambolićovu výzvu, přesto však *Memorandum*, byť ne bezprostředně, odsoudil. Dne 27. května 1987 totiž předsedal zasedání srbského stranického předsednictva, na němž bylo rozhodnuto zahájit ideologickou ofenzivu proti „hnízďům nacionalismu“, za něž byla označena SANU (i když většina členů SANU a jejich

nalismů, které v té době bujely“, a v obavě, že implikace *Memoranda* by mohla vést ke konečnému pádu tehdejšího politického systému a nekontrolovanému rozpadu země (což se ostatně také stalo). Viz *Moj otac akademik Jovan Djordjević nije bio policijski doušnik. Memorandum je ilegalno izneo iz kuće naš zet*. Rozhovor Oliverly Jovićevićové s prof. dr. Jelenou Djordjevićovou. Nedeljni telegraf, 22. 10. 2002. Viz též <http://www.nedeljnitelegraf.co.yu/arhiva/tgf338/memo.html>.

1038 JOVIĆ, D.: *Jugoslavija - država koje je odumrla. Uspón kriza i pad četvrte Jugoslavije*, s. 363.

1039 Stambolić přímo tvrdí, že považoval za nanejvýš potřebné, aby se věda více zapojila do řešení jugoslávských společenských, ekonomických, politických a jiných problémů, a „*kdo jiný by měl být povolanější než SANU*“ jakožto nejvyšší jugoslávská vědecká instituce. Viz STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 118.

1040 MILOSAVLJEVIĆ, O.: *Zloupotreba autoriteta nauke*, s. 314.

1041 STAMBOLIĆ, I.: *Rasprave o SR Srbiji*. Zagreb 1988., s. 219.

vědeckých institucí jen stěží mohla být označena za nacionalisty a opozicionáře), Ústav společenských věd, Svaz srbských spisovatelů a několik dalších méně významných institucí. Odejmutí státní podpory hrozilo také řadě redakcí - mj. literárním periodikům *Književna reč* a *Književne novine*. Miloševićovo mlčení, které se tak odráželo zejména od aktivit Ivana Stamboliće či předsedy bělehradské stranické organizace Dragiši Pavloviće, který dokonce vydal knihu nazvanou *Pitanjem na odgovore* (Beograd 1987, Otázkou na odpovědi), v níž s *Memorandem* a nacionalisticky zaměřenou bělehradskou kritickou inteligencí polemizoval. Podle některých názorů ale předseda SKS v té době nemlčel z nějakých svých sympatií k nacionalistům, ale z přesvědčení, že by se měl SKS soustředit na svůj vlastní pozitivní program, a ne na soupeření a hádky s oponenty a opozicí. Byl prý také přesvědčen o tom, že opozice, resp. kritická inteligence nesmí být brána jako rovnoprávný protivník SKS. Vztah Miloševiče ke kritické inteligenci se ani v budoucnu nezměnil, byť ji často využíval ke svým záměrům. Nikdy ji nebral jako rovnoprávného partnera, a to ani v době, kdy již představovala skutečnou politickou stranickou opozici vůči jeho pozdější Socialistické straně Srbska.

Memorandum a kritická inteligence

Kritická inteligence ovšem již v roce 1987 představovala silné jádro opozičního hnutí, které kontrolovalo několik celostátních institucí, řadu médií a kulturních zařízení včetně divadel. Opozice se pomocí těchto institucí, jak jsme již viděli, zasazovala za demokratizaci Jugoslávie, ale v období druhé půle 80. let, jehož prologem bylo právě *Memorandum SANU*, zdůrazňovala mnohem více požadavky zevrubně formulované v *Memorandu* a rozpracovávané v řadě dalších článků, studií i literárních děl, a totiž změnu ústavy z roku 1974, která by posílila postavení Srbska (jež by mělo v Jugoslávii zaujmout vůdčí postavení, které mu za historické zásluhy oprávněně připadá), a především nutnost razantní akce proti „genocidě na Kosovu“ a domněle nerovnoprávnému postavení srbského obyvatelstva v jiných republikách, v nichž jsou Srbové vystaveni asimilačnímu tlaku. Opozice byla v té době ve spojení s kosovskými Srby a organizovala jejich protesty v Bělehradě i jinde a vytvářela tak tlak na státní i stranické instituce.

V době memorandové krize ovšem dosáhlo, jak jsme již výše upozornili, srbské politické vedení výrazného politického úspěchu: Prezidium SFRJ totiž tehdy schválilo rozhodnutí o návrhu změny federální ústavy, které by implikovaly i některé požadované novelizace ústavy srbské. Ivan Stambolić proto v rozhovoru vedeném v polovině 90. let s významným publicistou Slobodanem Iničem v souvislosti s *Memorandem* obvinil srbskou kritickou inteligenci, resp. nacionalisty, jak je nazýval, z obstrukce práce oficiálních srbských politických orgánů, neboť jim,

podle jeho interpretace, změny provedené ústavně a v rámci stávajících politických institucí nevyhovovaly. Tvrdí přímo, že se „na více stranách dlouho a koordinovaně pracovalo v duchu ‚čím hůře, tím lépe‘... Vše, co bezprostředně předcházelo Memorandu, nacionalistům vyráželo argumenty z rukou a zavíralo jim ústa. I proto se ... vzápětí po ohlášení změn svazové ústavy, ... rychle objevuje Memorandum. Nacionalisté již nemohli čekat...“¹⁰⁴² neboť by je oficiální srbské struktury mohly připravit o přízeň mas. Jde však samozřejmě o tvrzení spekulativní, učiněné navíc s desetiletým odstupem, jehož oprávněnost lze zpochybnit tím spíše, víme-li, že *Memorandum* vlastně dospělo na veřejnost indiskrecí. Koincidence úspěchu srbského vedení na federální půdě a *Memoranda* je tak spíše náhodná, svědčí však o tom, že ústavní změny byly jak pro oficiální srbskou politickou reprezentaci, tak pro opozici v té době nejzřetlivějším problémem a že opozice neměla důvodu jednání oficiální srbské politické scény v tomto směru torpédovat. Kritických témat, která měla k dispozici, bylo tolik, že by o přízeň obyvatelstva jen těžko mohla přijít.

Naopak by spíše bylo možno vysledovat, že pod tlakem veřejnosti a zejména kritické inteligence začala část členstva SKS zaujímat kritičtější postoj i vůči vládnoucí koncepci národnostní politiky SKJ. Snaha o revizi ústavy se tak začala dostávat do souvislostí s řešením v *Memorandu* definované tzv. srbské národní otázky, kterou vnímalo i stále více členů vedení SKS jako problém, jež nelze nadále odkládat: V prohlášeních SKS a jejich funkcionářů se začíná poukazovat na těžké postavení Srbů a Černohorců na Kosovu, upozorňuje se i na problémy Srbů žijících mimo mateřskou republiku, zejména v Charvátsku a Bosně a Hercegovině. Osmnáct let po 14. zasedání ÚV SK Srbska tak dochází za této nové situace k postupné, byť neoficiální rehabilitaci dříve zatracených Aleksandra Rankoviće a Dobrici Ćosiće. Ústavní principy jsou hodnoceny jako právně nelogické, nespravedlivé a především společensky škodlivé, neboť „rozdrobily Srbsko na tři oddělené části, přímo podněcovaly jejich vzájemnou opozici a zhoubně působily na harmonický rozvoj republiky a na stabilitu a integritu celé země“.¹⁰⁴³ Část představitelů komunistické moci a jejich protivníci, vyloučení za svůj údajný nacionalismus ze strany, začali nacházet společnou notu: jednohlasně tvrdili, že negativní obrat nastal v polovině šedesátých let. Změna ústavy, jejíž „zhoubné a nesmyslné články... umožnily separatistům zneužít ji ke svým účelům“¹⁰⁴⁴ se najednou pro všechny v Srbsku, s výjimkou národnostních menšin, samozřejmě, stala *conditio sine qua non* pokroku.

¹⁰⁴² STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*, s. 127, 176.

¹⁰⁴³ JOVIĆ, Borislav: *Datum za istoriju: 28. mart 1989*. Beograd 1989, s. 10.

¹⁰⁴⁴ Tamtéž, s. 14.